

KORSZAKVÁLTÁS ÉS MEGÚJULÁS

I.

Történelmi korszakváltás zajlik hazánkban, de nyugodtan mondhatjuk, hogy a kelet-európai országok szocializmust építő gyakorlatában egyaránt. Átépítésnek, megújulásnak, a gazdaságirányítás, a gazdasági rendszer reformjának, a politikai rendszer átalakításának nevezik-nevezzük azokat a törekvéseket, amelyek tudatosítják a korszakváltás átalakuló körülményeit, meghatározzák, és különböző formákban és módon körvonalazzák a korszakváltásból fakadó feladatokat. (A szocialista építőmunka objektív külső és belső feltételeinek korszakos átalakulása az egyes országokban sok közös vonással, de eltérő módon jelenik meg. Ott is, ahol a szubjektív tényezők ilyen avagy olyan okokból nem szorgalmazták az időszzerűvé vált, szükséges politikai-gazdasági-társadalmi változtatásokat.)

Rendkívül fontos hangsúlyoznunk, hogy a korszakváltás nem a reformszándékokból, az innovációs készségekből és felkészültségből, avagy az új gondolkodásból, alkalmasint az új politikai kurzusból ered, hanem mindezek tudatosítják az objektív társadalmi feltételek történelmi változásait, strukturális átrendeződését, a korábbi fejlődési szakasz történelmi lezárulását, a társadalmi változások új tendenciáit, kihívásait és a belőlük sarjadó újtípusú társadalmi, gazdasági, politikai és elméleti feladatokat. Ezek a törekvések annak felismerései, hogy a meghatározott objektív feltételrendszerre, történelmi feladatokra kidolgozott korábbi megoldások és módszerek a strukturális átrendeződés sodrásában már elvesztik hatékonyságukat, megtermékenyítő erejüket, s a szubjektív tényezőtől új megoldásokat, új módszereket és a változó objektív helyzettel adekvát új elgondolásokat igényelnek.

Nincs sürgetőbb elméleti feladat ma a marxista társadalomkutatók számára, mint a megváltozott konkrét helyzet új konkrét elemzése, a korszakváltás mibenlétének, tartalmának, jellegének vizsgálata, az objektív és szubjektív tényezők új kölcsönhatásrendszere optimalizálásának kutatása.¹ Halaszthatatlan feladatunkká vált a változó társadalmi mozgástér tudományos feltérképezése, a történelmileg szükséges és lehetséges alternatívák felderítése, súlypontozása, a közös cselekvés elméleti előfeltételeinek kidolgozása.

A korszakváltás mérlegén kell differenciálnunk a karaszterisztikus jegyekkel tagolódó korábbi és a jelentkező új korszak történelmi sajátosságait. Beidegződéseinkről kíméletlen ítéletet mond az idő. Tisztáznunk kell tehát, hogy elméleti megfogalmazásainkból mit igazolt az elmúlt történelmi periódus, relevánsak-e a társadalomépítés új szakaszában, avagy mind a múltban, mind a jelenben illúziónak bizonyultak, illetve bizonyulnak. Ezeket - melléfogásainkkal, hibáinkkal együtt - őszintén be kell vallanunk, mert hitelrontóan gá-

tolják az egyének és közösségek azonosulását soros és halaszthatatlan társadalmi tennivalóinkkal.

Az új körülmények, új mozgástendenciák, új követelmények, új feladatok kritikus, elemző tisztázásában – a megújulás kényszerében – nem vethetjük el oktan módon a korábbi korszak eredményeit és termékeny felismeréseit, ha másképpen is kell a megváltozott helyzetben cselekednünk. A tegnapi vívmányok kiindulási feltételekké, küszöbbé váltak mámor az új kihívásokkal s a változó követelményekkel szembenező mai és holnapi cselekvések számára.

A folytonosság és megújulás sodrában nem feledhetjük Marx figyelmeztetését, hogy a kommunista mozgalom feladatai a meglévő előfeltételekből adódnak,² s a jelentkező ellentmondások végigharcolásának történelmi mércéje az emberhez legméltóbb megoldások megtalálása és kimunkálása. A szocializmusépítés új feladataiban konkretizálódnak a természetszerűleg kontúros, előzetes társadalmi elképzeléseink. A változó társadalmi előfeltételekkel kölcsönhatásban a különböző történelmi szakaszokban változik a feladatok természete is. Szocializmusfelfogásunk lényegi elemei megőrzésével sem vesztheti el egyenértékűségét a kor követelményeivel. Szó sincs azonban itt széljárástól függő relativizmusról. A "szocializmusképek" szubjektív változtatgatásáról elmélkedők rendre megfedkeznek erről a változó történeti konkrétságról, a belőle szükségképpen következő cselekvési és módszertani megújulási kényszerekről.

II.

A korszakváltás különböző vonatkozásainak vázlatos vizsgálata és párhuzamba állítása előtt röviden utalnunk kell a szocializmus saját alapjainak megteremtésére irányuló korábbi korszak bizonyos sajátosságaira, hogy a már szocialista jellegű viszonyrendszer bázisán, tehát a magunk teremtette, már többé-kevésbé saját alapon történő fejlődés kibontakoztatásának, nehézségeinek és ellentmondásosságának különböző aspektusait a történeti örökség és meghatározottság összefüggésében is szemlélhessük.

A szocialista építőmunkában zajló korszakváltás mai vizsgálatakor sem feledkezhetünk el arról a meghatározó történelmi sajátosságról,³ hogy a győztes szocialista politikai forradalmak nem a gazdasági-társadalmi fejlődés centrumában, nem a termelőmunka legfejlettebb színvonalát realizáló társadalmakban bontakoztak ki, hanem történelmi deficitekkel terhes területeken, ahol az osztályantagonizmus és a társadalmi igazságtalanságok nyomán különösen kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Ahol – sajátos osztálybázison és történelmi-politikai konstellációkban – megszerveződtek a forradalom szubjektív tényezői is, akik végső soron győztesen vívták meg a kiéleződött társadalmi-politikai ellentmondásokat. A szocializmusért folytatott küzdelemben először is tehát a korábbi társadalmi-gazdasági-politikai viszonyrendszer, antagonisztikus társadalmi struktúra, antidemokratikus és antiszociális elnyomó rendszer, az örökölt társadalmi igazságtalanságok és a gazdasági, társadalmi, politikai-kul-

turális elmaradottság tagadása dominált. Csak a győztes politikai forradalmak nyomán, a múlt tagadása révén nyílt meg az út a szocialista fejlődés kibontakoztatása számára. A kelet-európai országok helyzetét további történelmi teherként súlyosbították az óriási háborús pusztítások-veszteségek is.

Az újjáépítés roppant erőfeszítései mellett számos polgári, polgári demokratikus jellegű történelmi adósság ledolgozása (földreform, az egyházak és az állam viszonyának fokozatos rendezése) készíthette elő a szocialista átmenet különböző lépéseit. Az új hatalmi-politikai rendszer, intézményrendszer kiépítése, a szocialista jellegű társadalmi viszonyok általánossá tétele, az antagonisztikus társadalmi struktúra átalakítása, termelőerőink - roppant koncentrációt igénylő - extenzív fejlesztése, a mezőgazdaság történelmi átalakítása, a kultúra demokratizálása a közoktatási és közművelődési rendszer kialakítása és erőfeszítései révén, - a nemzeti össztermék mennyiségi és minőségi gazdagítása, a tömegek életszínvonalának történelmi jelentőségű emelése, a szociálpolitikai gondoskodás rendszerének kiépítése, összességében pedig - a buktatók és megpróbáltatások ellenére valósággá lett - szocialista elkötelezettségű népi-nemzeti egység megerősítése nagy történelmi vívmányunk a szocializmus építésének eddigi időszakában. Joggal érezhettük, nem kis nemzeti büszkeséggel, hogy a 70-es évek elejére nagyjából ledolgoztuk örökölt történelmi hátrányainkat, azt a korábbi történelmi deficitet, amely a társadalmi-gazdasági-politikai és kulturális elmaradottságként, handicapként terhelte a szocialista kibontakozást.

Az erőforrások koncentrálására, a fejlesztési stratégia meghatározására, a források felhasználásának eldöntésére és szervezésére centralizált, monolitikus hatalmi és gazdasági redistribúciós rendszert hoztunk létre, amit a nemzetközi osztályharc körülményei, a háborús fenyegetettség, majd a hidegháborús feszültség ellensúlyozása is sugallt.

További mélyreható történelmi elemzés tárgya, hogy az elmaradottság leküzdésének, az extenzív fejlesztés történelmi feladatai megvalósításának ez a valóban járható egyetlen útja-e. Mert torzulások és nyomasztó ellentmondások is fakadtak ebből az egyoldalúan centralizált, monolitikus megoldásból. A több változatában is ismert személyi kultusz rendszere, a politikai hatalom elidegenült torzulásai, a személyiség jogainak korlátozásai a bürokratikus-centralisztikus szubjektivitás jegyében, éppúgy ennek a szisztémának a fattyúhajtásai, mint az értéktörvényt tagadó gazdasági voluntarizmus, a "kerül-amibe kerül" roppant pazarlásai, az örökölt torz gazdasági struktúrák egyoldalú kiegyensúlyozási formái, autark midentakarása és a hiányállapotokat szülő új aránytalanságok stb. ⁴ A centralizált redistribúciós gazdasági és politikai modell gátolta és elsorvasztotta az egyéni és közösségi öntevékenységet, a társadalmi gyakorlat demokratikus kontrolljának érvényesítését. A termelés belső önszabályozási rendszerének mesterséges kiiktatásával újratermelt ellentmondásos termék- és termelési szerkezeteket. Szelekciós kényszerek nélkül újra és újra igazolta a termelőerők roppant heterogén változatait és a termelőmunka avitt formáit. Konzervált olyan termelési egységeket, amelyek mind a tárgyi-dologi, mind a személyi termelési elő-

feltételek felhasználásában tarthatatlanul alacsony hatékonysági szintet képviseltek, érdektelen, gazdaságtalan, veszteségelhajló pazarlásnak bizonyultak.

A magántulajdonosi viszonyokból eredő elidegenedési formák felszámolásában, a dolgozó tömegek emberi felemelkedésének kibontakoztatásában, a felhalmozott emberi értékek közösségi-egyéni elsajátításában és az emberibb életkörülmények megteremtésében elért történelmi eredményeink mellett a szocializmusépítés gyakorlatának említett torzulásai számos területen akadályozták az emberi értékekkel a közösségi-társadalmi gazdálkodást, a politikai és gazdasági döntések monopolizálása pedig a tömegek kiskorúsításához vezetett. Újfajta elidegenedési formák közvetítették (bürokratikus és privilégisztikus pozíciók) az osztályadalmi értékbasis elsajátításának és gazdagításának lehetőségeit az egyes társadalmi csoportokhoz, egyénekhez (lásd pl. az értelmiség cselekvésben gátolt helyzetét).⁵

Mindezek fékeztek és bomlasztották a szocializmus építésének folyamatát, nyomasztó feszültségekhez és társadalmi-politikai ellentmondásokhoz vezettek.

Az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa leleplezte a torzulásokat (bár nem mutatott rá az egyoldalúan centralizált gazdasági-politikai hatalmi berendezkedés és a személyi kultusz összefüggéseire), és megindította a korrekció folyamatát a szocializmust építő országokban.

Hazánkban a társadalmi-politikai ellentmondások kifeleződését árulás és ellenforradalmi lázadás tetézte. Kétfrontos jelleget kapott, és a szocialista rendszer védelmének feladataival is ötvöződött a szocializmus ügyéért folytatott további küzdelem.

Már a konszolidációval megkezdtuk, majd a későbbiekben nemzetközileg elismert és megbecsült eredményeket értünk el a szubjektivista-voluntarista torzulások felszámolásában, közéletünk demokratizálásában, s ennek nyomán - mind gazdasági, mind politikai, mind kulturális értelemben - egy emberibb társadalom megteremtésében.

A mezőgazdaság - joggal mondhatjuk: történelmi jelentőségű - szocialista átszervezése, úttörő agrárpolitikánk, az ipar extenzív fejlesztésének körületekintőbb folytatása, és nemzetközben a társadalmi struktúra történelmi átalakítása - bár nem ment egyéni és családi drámák nélkül, s a tradicionális életmód és közösségi formák felszaggatásával, társadalmi devianciák kiszélesedésével is járt - összességében a maga ellentmondásosságában is milliók emberibb megélhetésének és felemelkedésének sikeres történelmi folyamata volt. A magyar társadalom dolgoz erőfeszítései nyomán sohasem látott anyagi és kulturális prosperitás indult meg, s az életmód gyökeres átalakulásához vezetett korábban igen elmaradott területeken is. Városaink urbanizációs fejlődése is nekilendült. Tömegek számára teremtettük meg a civilizatórikus életfeltételeket, ha azok esztétikai színvonala, infrastrukturális és interakciós feltételei komoly kívánnivalókat is hagytak maguk után.

Az extenzív gazdaságfejlesztés évtizedeiben óriási tömegek kerültek elsődlegesen ipari, s szerényebb hányadban szolgáltatói területekre, alapvetően új munka- és gyakran gyökeresen megváltozott életkörülmények közé, ismeretlen társadalmi miliőbe, új szerep- és intézményi formákba, új ismeret- és képességvilágba, szokatlan interakciós és kommunikációs körülmények közé. (Elég figyelmet fordítottunk-e arra, hogy hogyan éltek át az egyének, családok ezeket a változásokat? Bizony nem. A társadalmi devianciák, beilleszkedési zavarok jelentkező újabb és újabb formáit, jelenségeit igen tanácstalanul és tétován szemléltük jöideig. A társadalmi beilleszkedés zavarainak kutatásai⁶ nyomán egyértelműbbé váltak teendőink.)

Már az extenzív gazdaságfejlesztés utolsó hullámai (a vidéki iparfejlesztés, majd a vidék-vidékjének "levetett ruhákkal", avitt technikákkal való iparosítása) előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az egyoldalúan centralizált, a hatalmi és tevékenységi köröket kiporciózó tervutasításos rendszer hatékonysága kétséges és problematikus. Az extenzív fejlesztés tartalékainak rohamos kimerülésével alkalmatlan az intenzív fejlesztés gyakorlatának kibontakoztatására és szabályozására.⁷

A hatvanas évek közepén több szocialista országban felismerték a gazdaságirányítás és a gazdasági mechanizmus reformjának szükségességét. Hazánkban az MSZMP KB 1966. május 25-27-i ülésén fogadta el a reformprogramot, s határozott a program gyakorlati megindításának 1968. január 1-1 kezdetéről. Kiemelkedő gondolkodók, közöttük Lukács György is figyelmeztettek,⁸ hogy a gazdasági reformok sikerét csak széleskörű társadalmi-politikai és kulturális reformokkal együtt biztosíthatjuk.

A reformkoncepció és reformprogram tehát időben, a jelentkező belső történelmi korszakváltás kezdetén, a világgazdasági korszakváltás előtt, a társadalmi átalakítás és közélet fontos, de ellentmondásos gyakorlati és elméleti vonatkozását jelentette az elmúlt közel két évtizedben.

III.

Joggal merül fel a kérdés, hogy a jelzett történelmi korszakváltás milyen főbb társadalmi területeken jelentkezett nálunk, hogyan tudatosítottuk és alakítottuk ezeket az objektív folyamatokat?

A válaszhoz mind halaszthatatlanabb a társadalmi gyakorlat különböző tényezői közötti kölcsönhatás vizsgálata, amely dogmatikus leegyszerűsítések nélkül indul ki a termelőmunka történelmileg elért igen heterogén színvonalából, társadalmi struktúránk reális összetettségéből és új típusú ellentmondásokkal is jelentkező tagoltságából, termelőerőink egyenlőtlen fejlettségéből és fejletlenségéből, s mérlegeli hazai és világgazdasági mozgásterünket és meghatározottságunkat is.

A korszakváltás legalapvetőbb meghatározója az extenzív gazdaságfejlesztés tartalékainak kimerülése, s a már meglévő termelési előfeltételek hatékonyabbá, termelékenyebbé, gazdaságosabbá tételének szükséglete.

Lejárt a termelőalapok extenzív bővítésének kora, mert sem szabad nyersanyag- és energiaforrások, olcsón és jól használható természeti adottságok, ún. naturáliák, sem felszabadítható és mozgósítható munkaerőbázis nem áll már rendelkezésünkre. A nagy volumenű új termelési apparátusok, ún. "zöld mezős" beruházások létrehozása, a korábbi, zömében tradicionális, nagyjából természetközeli falusi lakosság, valamint az eddig háztartásbeli nők társadalmi méretű munkábaállítása a továbbiakban már nem lehetséges, mert az erre felhasználható természeti, pénzügyi és személyi forrásaink kimerültek.

A szabad munkaerő a hetvenes évek közepére végérvényesen elfogyott hazánkban. 1975-től már nem nő, hanem évente jelentős számban csökken az ipari munkavállalók létszáma és aránya is az aktív keresők között. A társadalmi struktúra alapvető összetevői, nagycsoportjai körében jelentős társadalmi differenciálódás indult meg ettől az időszaktól.⁹

A fejlődési ütem dinamikájának további biztosítására megkezdődött a korábbi termelési egységek rekonstrukciója, hatékonyabb technikák és technológiák, termelékenyebb munkaszervezési rendszerek, modernebb know-how-ok meghonosítása, azaz az áttérés az intenzív fejlesztésre. A jelentkező radikális nemzetközi gazdasági átalakulások is e rekonstrukció felgyorsítására, termék- és termelési szerkezetünk gyökeres átalakítására sarkalltak bennünket. Bár export és import mutatóink évről-évre emelkedtek, s a magyar gazdaság igen nagy felületen kapcsolódott be a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerébe, világ gazdasági súlyunk csak a 60-as évek közepéig nőtt,¹⁰ attól újra erőteljesen csökken, s nem sikerült számottevő pozíciókat szerezni a nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

A világ gazdasági változások révén a termelőmunka és a termelési, fogyasztási, szolgáltatási infrastruktúra korszakos nemzetközi megújulási folyamata ment végbe, amellyel azonban mi, sajnos, nem tartottunk lépést, s mindez a magyar termékek, s a munkateljesítmények drasztikus leértékelődéséhez, nyomasztó cserearány-veszteségekhez vezetett. Nemzetközi hitefelvételeink 1978 végéig nem az oly szükséges rekonstrukciós fejlesztéseket, nem a termelés intenzifikálását, a termék- és termelési szerkezet korszerűsítését, a termelőmunka hatékonysági és gazdaságossági színvonalának módszeres emelését szolgálták, hanem igen nagy hányadban az életszínvonal védelmére, s a cserearányromlás kompenzálására használtattak fel.

A termeléssel már nem arányosan alakuló életszínvonal bázisán több társadalmi csoportban megnövekedett a diszkrecionális jövedelmi hányad és az importfeltételekkel színezett termékellátottságunk révén, valamint a személyes kapcsolatok soha nem látott mértékű nemzetközi kiszélesedésével - internacionalizálódott, gazdagodott szükségletstruktúránk. Mindez fontos motivációs tényezővé vált a magyar családokban, de nem a fő munkahelyeken ösztönzött hatékonyabb munkára a munkahelyi struktúrák merev konzervativizmusa miatt, hanem kü-

lőnböző kiegészítő területeken. Az egyéni többletteljesítések így rendre - gyakran torzult alakban - a második gazdaságban¹¹ bontakoztak ki, mindenképpen bizonyítván azonban, hogy mennyi-mennyi mozgósítható alkotóerő található a magyar társadalomban, s változtatási, többletteljesítési készség is van - társadalmi méretekben - az egyes egyénekben és csoportokban.

A világgiaai kihívások és az új megmérettetés valójában ösztönzést adott képességeink fejlesztésére is. A korábban zömében lokális vagy regionális kelet-európai szükségletstruktúrában kimunkált képességegyüttesünket és termékeinket egy általánosabb, összetettebb, sokrétűbb nemzetközi szükségletstruktúrával szembesítette. Ez a szembesítés azonban kínos következményekkel járt, s mi nem okultunk időben, nem alkalmazkodtunk megfelelően a változásokhoz. A korábbi történelmi deficit jelentős ledolgozása után, rövid idő alatt új deficit jött létre. Nyomasztó modernizációs lemaradás, technikai, technológiai és civilizatorikus lépéshátrány, s közben valóságos pénzügyi deficit, aggasztó adósságállomány terheli és rontja versenyképességünket a nemzetközi versengésben.

Gondjaink ellenére is újra le kell szögeznünk, hogy a bezárkózás, az autarkiaira törekvés mesterségesen és illuzórikusan "védett nyugalma", a verseny előli kitérés nem lehet járható út szocialista céljaink megvalósítása számára. Csak a nembeli fejlődés bázisán, világgiaai kölcsönhatásrendszerben realizálható az emberi szükségletek és képességek kibontakoztatása, saját termelési struktúránk fejlesztése is. Az elzárkózás, befeléfordulás óhatatlanul az emberi képességek és szükségletek redukciójához, "helyi sütetésű", korlátozott fejlődéshez, még behozhatatlanabb elmaradáshoz vezetne.

A világgazdasági korszakváltás terhe, a multinacionális tőke monopolista törekvései, kiélezett versenye megnehezíti, de egyben sürgeti is a belső korszakváltást, az intenzív növekedési pálya kibontakoztatását.¹²

Számos felismerés hangsúlyozza már jóideje a tudományos-műszaki haladás korszakmeghatározó fontosságát az előbbrelépésben. Marx klasszikus tanításai "A tőke" "Nyersfogalmazvány"-ában¹³ évszázada figyelmeztetnek ennek bekövetkeztére és majdani történelmi jelentőségére. Nyomasztó, hogy ezek a felismerések milyen nehézkesen válnak cselekvéssé nálunk, hogy az új tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása, a termelés megújítása, a termék- és termelési szerkezet modernizálása milyen lassan halad. A legalapvetőbb változtatást, a frontáttörést pedig ezen a területen kell megvalósítanunk a legközelebbi jövőben. Ez a feladat már nem tűr halogatást.

Jól ismert ma már, hogy a "tudományos-műszaki haladás nem csupán a termelési eszközök és a termelés tökéletesítését, a technológiák korszerűsítését jelenti, hanem alapvetően befolyásolja és átalakítja a termelési viszonyokat, magát az értéket teremtő ember tevékenységét is. A tudományos-műszaki haladás nem csupán a termelőerők anyagi tényezőinek radikális változását hozza magával, hanem a 'szubjektív termelőerő forradalmát' is előidézi, sőt

tényleges menetét a termelőerők objektív és szubjektív elemeinek állandó és erős kölcsönhatása határozza meg. Ezért világosan le kell szögeznünk, hogy a tudományos-műszaki haladás mind előfeltételei, mind lényege, mind következményei szempontjából alapvetően társadalmi folyamat, amelynek fő hajtóerője a termelőerők objektív és szubjektív tényezőinek fejlődését megkövetelő valós társadalmi szükségletek."¹⁴

A tudományos és technikai haladás új feltételeket jelent a termelő munka ráfordítása és funkcionálitása közötti összefüggés további optimalizálásához, de alapvető haszna nem önmagában abban van, hogy csökkentse a munkaráfordítást, és megtakarítást eredményez az eleven és holt munka felhasználásában, hanem az, hogy sohasem látott differenciáltságban és kifinomultságban teremti új funkcionálisokat, vagy növeli meg a különböző használati értékek funkcionálitását. Azaz, a régi szükségleteket adekvátabb módon elégíti ki, másrészt új szükségleteket teremt. Az emberhez "legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között" a "legkisebb erőfelhasználással" szélesíti ki és mélyíti el a társadalom és a természet anyagcseréjét,¹⁵ differenciálja és gazdagítja az emberi szükségleteket és képességeket, fejleszti az emberi ismereteket. Megváltozik a munka jellege, összetettebb és bonyolultabb technikai bázisra épül, intellektualizálódik. Megváltozik a fizikai és szellemi munka hányada és aránya a termelőtevékenységben. A közvetlen erőfeszítésből a közvetett közreműködésre tevődik át a hangsúly, s a munka nem a termelési folyamatokba bezárt funkcionáltságment, hanem a termelési folyamatokat előkészítő, programozó, kondicionáló, szabályozó aktivitásként jelenik meg, ahogy erre Marx jó előre rámutatott. Mindezek új követelményeket állítanak az emberi tényező kiképzése, mozgásterének alakítása számára, s következményekkel jár a társadalmi struktúra átalakulására is. A szocializmus építésének új korszaka, fejlődésünk intenzív pályán való kibontakoztatása csak a tudományos és műszaki haladás szocialista megvalósulásaként képzelhető el, amittől nem állhatunk el forrásínséges időszakban sem.

A jövő nagy kérdése, hogy megtudjuk-e teremteni ehhez a termelőerők és a szocialista társadalmi viszonyok összhangját?

Az összhang feltételeinek biztosítása a tárgyi-dologi és a szubjektív termelőerők tudatos, preferált fejlesztése, a közvetlen és közvetett munka új arányainak kialakítása mellett és azzal együtt, csak gazdasági és politikai struktúránk – mint lényegi közvetítőrendszer – modernizálásával¹⁵ és hatékonyságának erőteljes növelésével érhető el.

Hozzáálltunk ugyan reformkezdeményezéseinkkel az egyoldalúan centralizált (a célszerű visszacsatolásokra, rugalmas alkalmazkodásokra képtelen) redistribúciós modell átalakításához, az értékviszonyok realisabb érvényesítését biztosító, áru- és pénzviszonyokra épülő, decentralizáltabb gazdasági struktúra kialakításához, de igen következtelenül. A külföldi kölcsönök felhasználása, majd 1979-től a restriktív gazdaságpolitika "kézivezérlésű" szabályozási gyakorlata az extenzív fejlesztés időszakában kialakult döntési mechanizmusok továbbélését hozta. Visszafogta a reformprogram megvalósítását, s ellenérdekeltségeket te-

remtett. Tradicionális reflexeivel és módagereivel stratégiai fejlesztéseket alkalmazott olyan területeken, még a nyolcvanas évek elején is, amelyek ma már, de a jövőben végképpen nem tekinthetők hűzódagazatoknak. Fantomkapacitások létrehozásával nem csökkentette, hanem éppen növelte a veszteségforrásokat. Közben a fejlesztési eszközöket elvonta azoktól a prosperáló üzemeiktől és ágazatoktól, amelyek pedig éppen stratégiai felfuttatást igényeltek volna. Elodásgatta a termelési szerkezet szükséges átalakítását, növekvő adósságbázison őrzött politikai konszenzust, s ezzel óriási mértékben növelte a következő időszak már elődázhatatlan átalakítási kényszerének terheit.

Közben csak beszéltünk a változtatások szükségességéről. Ez a szükségesség azonban rendre anonim módon, úgy általában és szinte mindig csak mások teendőjeként jelentkezett. A tömegek, a vállalatok nagyrésze csak úgy mond "tükör által homályosan" látták az életkörülmények, vagy a szabályozók (elvonások) szigorodásában. Így elkerülhetetlenül kiszámíthatatlanná váltak, fatalisztikus jelleget öltöttek az események, s nem maradt más, mint az aggodalom: "csak rosszabb ne legyen!"

A változtatás általános, külsődleges, virtuális szükségességének belátásából tovább kell lépni a világos és egyértelmű helyzetértékeléshez, a járható alternatívák feltáráshoz, a kihívásokkal szembenező világos program kialakításához, a közösség és az egyének ten-nivalóit érdekeltséggel serkentő viszonyok kimunkálásához, a mérlegelő azonosulással fel-vállalható cselekvéshez.

A különböző munkahelyi kollektívák és az egyéni és családi egzisztenciák szintjén is valóságosan érzékelhető, tudatosítható, nyílt és egyértelmű belső összefüggésrendszert kell kialakítanunk. Teljesítményorientált, konkrét hajtóerővé kell formálnunk érdekviszonyainkat és érdekeltségi rendszereinket. Olyan motivációs rendszerre, amely az egyes egyén, üzem, gyáregység, vállalat szintjén szemből-szemben és egyértelmű konzekvenciákkal teszi világossá a teendőket az egyes egyén, a munkacsoport és a vállalati kollektíva számára egyaránt. Ha nem javítom a magam munkáját, munkacsoportom teljesítményét, munkarendszerét, személyi és tárgyi munkafeltételeinket, akkor nem számíthatok béremelésre, prémiumra, nyereségrészesedésre, sőt, veszélyeztetem az üzem eredményességét, munkahelyem biztonságát, s ezzel személyes egzisztenciális helyzetemet is. A változtatás globális, személytelen, csak állampolgári szinten jelentkező, azaz csak sorozatos áremelésekben, megszorításokban megnyilvánuló, kiszámíthatatlan, beláthatatlan és ezért fatalisztikus kényszere helyett személyes és közösségi léptékű érdek- és érdekeltségi viszonyokat, vonatkozású rendszereket kell teremtenünk.

Amikor elismerjük szocialista társadalmi viszonyaink mozgásterében a különböző társadalmi helyzetű, különböző régiók, ágazatok, területek, munkahelyi kollektívák, csoportok és egyének sajátos érdekeit, az érdekluralizmust, nem elégedhetünk meg az érdekek túlhomogenizáló terjedelmi megközelítésével és tipizálásával, hanem elemeznünk kell az érdekek társadalmi tartalmát és megjelenési formáit is.

Az érdekek fontos tartalmi vonása, hogy egyrészt a társadalmi viszonyok adta mozgástér kiterjesztésére, a társadalmi státusz megerősítésére és érvényesítésére, a társadalmi viszonyok befolyásolására és alakítására irányulnak. Azt az alapvető emberi törekvést fejezik ki, hogy társadalmi helyzetük ne kalodázza szükségleteik kielégítését és kiterjesztését, képességeik kibontakoztatását, ismereteik gazdagítását, hogy az egyének-csoportok ne foglyai legyenek társadalmi körülményeiknek, s ne fátumként, a fejük felett alakuljanak - mind kiszámíthatatlanabbul - világuk történései. A participáció, hogy az egyének politikailag is résztvegyenek saját sorsuk, közösségük sorsának alakításában, az érdek mellőzhetetlen tartalmi sajátossága. Ez az objektív alapja és ösztönző ereje demokratizáló törekvéseinknek.

Társadalmi rendszerünk demokratizálása¹⁷ fontos vonása a kibontakozó történelmi korszakváltásnak. Társadalmi viszonyaink és intézményrendszerünk keretében sokrétű megfogalmazásban és az egyes területek jellegéhez igazíthatóan munkáltuk ki a demokratizmus szabályait. Kiepültek a képviseleti és a közvetlen demokrácia különböző fórumai és formái a termelőüzemekben, az intézményekben, a szervezetekben, iskolákban, lakóterületeken, az állami élet különböző szintjein. Törvények, jogszabályok, kollektív szerződések, hatásköri listák szabják meg az egyéni és közösségi véleményformálás és közreműködés módjait, formáit, fórumait a döntések előkészítésében, kimunkálásában, érvényesítésében, a végrehajtás ellenőrzésében. Az intézményi keretek hatékonyabb felhasználásában, az érdekek tudatosításában és képviselésében, ütköztetésükben, s a konfliktusok feloldásában, politikai kultúránk fejlesztésében még sok tennivalónk van. A továbbiakban a formai keretek csiszolása, alakítása mellett elsődleges a demokratizmus hatékonyságnövelő továbbfejlesztésére van szükség. Arra, hogy az egyének, a csoportok beleszólásával és közreműködésével jobban gazdálkodjunk a különböző társadalmi egységek életének-működésének objektív és szubjektív feltételeivel, eszközeivel, cselekvési módozataival és lehetőségeivel. Arra, hogy feladatainkat hatékonyabban, egyéni és közösségi érdekeink okos mérlegelésével és érvényesítésével, lehetséges összehangolásával oldjuk meg. A demokratizmus fontos vonása, hogy kinek-kinek ne csak a grádics nekijáró foka szerint legyen véleménye és dolga a szűkebb és tágabb világban, hogy érdekeit ki-ki ne reá kiszabott megpróbáltatásként viselje és képviselje, hanem azokat képes legyen reális mérlegeléssel szembeesíteni mások véleményével és érdekeivel, illetve toleráns módon összehangot keresni más és általánosabb érdekekkel is. A demokrácia leszűkítése, ha csupán a partikularitások képviselésére és érvényesítésére kárhozzatjuk. Ellentmondást-ellentétet teremtet ott is, ahol nincs, ha falat építünk a közösségi pozíciók és a magán- és csoportérdekek közé, ha a demokráciát csupán a parciális érdekvédelem módjaként értelmezzük. Az érdekvédelem, -képviselet, -ütköztetés és -érvényesítés a demokratizmus lényeges területe, de önmagában leszűkített értelmezése.

Szocialista társadalmi viszonyaink talaján, politikai és gazdasági struktúráinkban az érdekek és a lehetőségek, a feltételek és a feladatok együttes mérlegelésével, táguló társadalmi körök (egyén, család, csoport, munkahely, terület, szakma, ágazat, ...) szintjén

való feltáráásával és egyéni-közösségi-társadalmi érvényesítésével gazdagítható a demokrá-
tizmus gyakorlata, a rész és az egész harmóniájának mellőzhetetlen mérlegelésével és lé-
hetséges egyeztetésével. Ahhoz azonban, hogy a képviselet ne szűküljön le partikuláris jel-
legűvé, hozzátartozik, hogy az egyes egyének-csoportok érdeke se maradjon csupán az ő pri-
vát ügyük, ha életük és problémáik csokra egyúttal közös ügyként is megjelenik. Fontos ta-
nulság, hogy csak a beleszólás és közreműködés sodrában mélyül el az azonosulás közös dol-
gainkkal, alakulhat ki a jelenlét-jövővel számoló tudatosság, a közösség és önmagunk sorá-
ért, jelenéért és jövőjéért érzett-vállalt felelősség.

Az azonosulást természetesen nem várhatjuk önzetlenségként, az egyéni, illetve cso-
portérdekek ellenére, de a feladatok és az érdekek sem vizsgálhatók külön és egymással me-
reven szembeállítva. Ténylegesen csak egymást tételező kölcsönhatásban, a feltételekkel és
lehetőségekkel szembesítve tárhatók fel a különböző érdekek is az említett társadalmi körök
mentén. Az, hogy ki milyen körök szintjére nő fel felismeréseivel, azonosulásával és cse-
lekvésével, személyiségének és társadalmiságának mértéke is.

A participáció, a döntési részvétel és az érdekképviselet mellett az érdekek lénye-
gi tartalmi vonása: értékorientativitásuk, az hogy a társadalom által felhalmozott értékek-
ből való részesedés mértékének és lehetőségeinek kiterjesztésére, s egyben az értékek gaz-
dagítására is irányulnak.

Ez az értékorientativitás ugyanis társadalmi mozgás- és erőterben jelenik meg, ahol az
értékegyüttes nem korlátlanul áll rendelkezésre. Az értékorientativitás nem maradhat csupán
elosztási jellegű, nem irányulhat csak a fogyasztási javakra, hanem tartalmaznia kell a
tárgyi-dologi értékek, termelési eszközök, infrastrukturális előfeltételek optimálisabb
felhasználását, a személyiségértékek: ismeretek, képességek, beállítottságok, jellemző
szükségletstruktúra elsajátítását, a társadalmilag hatékony tevékenységmodellek: szerep- és
intézményi, illetve szervezeti formák tudatos alkalmazását, az objektivált nemzeti és nem-
beli szellemi értékek: a tudományok, művészetek, erkölcsi és jogi, ideológiai és politikai
kultúra birtokbavételét is.

Az egyéni létezés csak a társadalmilag teremtett és felhalmozott tartalmi előfeltéte-
lekre épülhet, belőle válhat tartalmas, méltó individuális jellegűvé. A társadalmi helyzet
eltérő mélységű és szélességű távlatokat nyit az emberi értékekre a különböző társadalmi
csoportok, s tagjaik számára. Az érdekek értékorientativitása éppen ennek a részesedési-hoz-
zájárulási hányadnak a növelésére irányul.

A hozzájárulás, az értékek alkotó gazdagításának igénye ma már mind szélesebb társa-
dalmi erők számára válik nélkülözhetelenné, hogy tevékenységük ne csak adó legyen a megél-
hetésért, hanem egyben önkibontakozásukat, önmegvalósításukat, tehetségük szabad, alkotó
kibontakoztatását is biztosítsa.

Az emberi tevékenység jelzett átalakulása egyben figyelmeztet is: nem bármilyen tevékenységet és produkciót igazol vissza a szűkebb és tágabb társadalom. A tevékenység és termékek csak korszerű társadalmi színvonalon válik funkcionális, elfogadott értékké.

Pontos itt is hangsúlyoznunk, hogy az érték, a napjainkban oly gyakori értéktudati redukzív értelmezéssel szemben összetettebb kategória. Vannak ugyanis, akik egészében ideológianak vélik, és az érték kettős természetéből csak az egyik oldalt veszik figyelembe, hogy idealitásként, normativitásként cselekvés- és magatartásorientáló és reguláló szerepe van. Ugyanakkor megfelelnek az érték realizált alakjairól, a fentiekben említett tárgyi-dologi formáiról, a személyiségben szubjektívalódó személyiségértékekről, az örökített tevékenységmodellekről és az objektivált szellemi értékek összetett világáról. Az érték tehát történelmileg és társadalmilag meghatározott tevékenységgel teremtett és újratermelt objektív tartalmi előfeltétele az egyéni-közösségi-társadalmi-nembi létezésnek. Az értéktudat csak mindenkor kritikai tükrö ezeken az objektív előfeltételeknek; de csupán virtuális meghaladási forma, amelyet csak egy magasabb színvonalú tevékenység objektíválhat. Az értékproblematika azzal, hogy csupán tudati problémaként kerül elő a különböző megközelítésekben; gyakran szubjektívizálódik, lebegővé lesz. Elszakítják objektív alapjaitól, s nem vizsgálják, hogy az értékfelfogások mögött milyen értékvalóság rejlik.

A jelzett történelmi korszakváltás ellentmondásos objektív folyamata mozzanataiban, tendenciájában tudatosul, s különböző reagálási módokat, válaszokat indukál az egyes társadalmi csoportok, s tagjaik értékrendjében, értékfelfogásában, értéktudatában.

Ez az értékrend és értéktudat rendre nemcsak a mi társadalmi gyakorlatunk objektív értékvilágát, hanem mások eredményeit is tükrözi. A tömegkommunikációs tájékoztatás, a művelődés és önművelés, az igen kiterjedt nemzetközi kapcsolatok, utazások révén roppant gazdag tapasztalat, tanulság gyűlt össze, amely ellentmondásos módon nem mindig számol a valóságos történelmi-társadalmi meghatározókkal, de tagadhatatlanul orientáló erő az egyének és csoportok tevékenységének kibontakoztatásában, s fontos motivációs erő társadalmi törekvéseink számára is. Előfordul, hogy irreális, olykor doktriner módon jelennek meg ezek az értékrendi-értéktudati mozzanatok, de ezek társadalmi vitákban leleplezhetők, és le is leplezendők, mert a közös társadalmi cselekvés dezorientáló akadályaivá is válhatnak.

Összetett és roppant bonyolult a társadalmi mozgás. Újszerűek mai kihívásai. Helyzetünk mind alaposabb társadalomtudományi elemzésével, lehetőségeink és alternatíváink feltárásával, erőnk illúziómentes felmérésével és közösségi szervezésével, a társadalmi cselekvés időszzerű programjának kimunkálásával és az elmaradhatatlan cselekvéssel, cselekvéssel tudunk csak válaszolni ezekre a kihívásokra.

JEGYZETEK

- 1 E feladatokkal mértékadó módon nézett szembe "A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban" című országos elméleti konferencia (Szeged, 1987. február 19-21/. Tanulmányai főbb summázata a Szocializmus. Ünigazgatás. Reform című kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- 2 "A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak." K. Marx - F. Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 35. old.
- 3 Berend T. Iván: Társadalmi változások a szocialista átalakulás időszakában 1945/1968. Magvető, Budapest, 1974. - Tókei Ferenc: Marx és a mai szocializmus problematikája. In: Marx és a jelenkor. Kossuth - Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 26-42. old..
- 4 Kornai János: A hiány. KJK, Budapest, 1980.
- 5 Huszár Tibor: Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése. In: A magyar értelmiség a '80-as években. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 10-15. old.
- 6 A társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1984. - Társadalmi szerkezet. Műveltség. Deviancia. Művelődéstudomány 15. Szeged, 1986. 25-80. és 167-258. old.
- 7 Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956-1965. Magvető, Budapest, 1983.
- 8 Lukács György: Demokratizálás ma és holnap. Világosság, 1981. 8-9. szám 582-599. old.
- 9 A társadalmi struktúra változásairól:
 - Társadalmi struktúránk fejlődése I-III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1981.
 - Társadalmi szerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. Szerk.: Halay Tibor és Kolosi Tamás.
 - Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 141-256. old.
- 10 Csabá László: A KGST a változó világban. Kulpolitika, 1985. 3. szám 6. és 25. old.
- 11 Inotai András: Reform és gazdasági stratégia. Mozgó Világ, 1987. 5. szám 3-15. old.
- 12 Gábor R. István - Galasi Péter: A második gazdaság, Budapest, 1981. - Kuczi Tibor: A második gazdaság politikai, ökonomiai és kistermelői terei. Valóság, 1987. 7. szám 24-33. old.
- 13 Bognár József: Negyedszázados gazdasági fejlődésünk eredményei, a világgazdasági korszakváltás mérlegén. Közgazdasági Szemle, 1982. 7-8. szám
- 14 K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/II. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 159-175. old.
- 15 Műszaki fejlesztés - társadalmi haladás I-II. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. Pál Lénárd: Bevezető I. 13. old.

- 15 K. Marx: A tőke III. NEM 25. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 773. old.
- 16 Kulcsár Kálmán: Modernizáció és a magyar társadalom. Magvető, Budapest, 1986.
- 17 Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia. Budapest, 1985.